

Розділ X Суб'єктивна сторона злочину

§ 1. Поняття та значення суб'єктивної сторони злочину

1. **Суб'єктивна сторона злочину** — це внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє, і до його наслідків. Зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують певні юридичні ознаки: вина, мотив та мета вчинення злочину. Вони тісно пов'язані між собою, проте їх зміст і значення у кожному випадку вчинення злочину є різними.

Вина особи — це основна, обов'язкова ознака будь-якого складу злочину, вона визначає саму наявність суб'єктивної сторони і значною мірою її зміст. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону і тим самим склад злочину. Проте у багатьох злочинах суб'єктивна сторона потребує встановлення мотиву та мети, що є її факультативними, тобто не завжди обов'язковими ознаками. Вони мають значення обов'язкових лише в тих випадках, коли названі в диспозиції закону як обов'язкові ознаки конкретного злочину. Особливості деяких складів злочинів визначають необхідність з'ясування емоцій, які відчуває особа при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Вони різняться за своїм характером, змістом, часом виникнення. Більшість із них знаходяться за межами суб'єктивної сторони злочину, бо зовсім не впливають на формування її ознак (каяття у вчиненому, страх покарання тощо) або вплив їх настільки малий, що не має істотного значення при формуванні у свідомості особи мотиву вчинення злочину (співчуття, жалість тощо). Однак деяким із них закон надає значення ознаки суб'єктивної сторони. Зокрема, відповідно до статей 116 та 123 КК стан сильного душевного хвилювання відіграє істотну роль у формуванні мотиву вчинення таких злочинів і тому входить до змісту суб'єктивної сторони.

2. Встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони — завершальний етап у констатації складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності. Тому з'ясування суб'єктивної сторони має важливе значення. По-перше, вона є обов'язковим елементом будь-якого складу злочину, а її наявність чи відсутність дає можливість відмежувати злочинне діяння від незлочинного. Наприклад, відсутній склад злочину, передбачений ст. 286 КК, при невинному заподіянні навіть тяжких наслідків, що сталися в результаті дорожньо-транспортної пригоди або у разі вчинення діяння з необережності, якщо відповідальність за нього в законі встановлено лише за наявності умислу. Відсутність умисної вини виключає кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину (ст. 383 КК) або за завідомо неправдиве показання (ст. 384 КК). Відсутність певного мотиву або мети також може виключати склад злочину і кримінальну відповідальність. Наприклад, відсутність корисливих мотивів або інших особистих інтересів виключає застосування ст. 357 КК за викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження. По-друге, суб'єктивна сторона істотно впливає на кваліфікацію злочинів і дає змогу відмежовувати суміжні злочини за суб'єктивними ознаками, наприклад умисне вбивство (ст. 115 КК) від убивства через необережність (ст. 119 КК). По-третє, зміст суб'єктивної сторони істотно впливає на ступінь тяжкості вчиненого діяння, ступінь суспільної небезпечності особи і тим самим на призначення покарання.

§ 2. Поняття та значення вини

1. У ст. 62 Конституції України закріплено важливий принцип, відповідно до якого кримінальна відповідальність настає тільки тоді, коли буде доведено вину особи у вчиненні злочину. Це конституційне положення втілено в КК. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 2 ст. 2 КК). Законодавче встановлення цього положення є важливою гарантією додержання законності в діяльності правоохоронних органів і суду. Положення ст. 2 КК знайшли своє подальше закріплення в ст. 23 КК, де вперше в нашому законодавстві наведено загальне визначення поняття вини, і в статтях 24 та 25 КК, що визначають поняття умислу та необережності і називають їх види. Ознаки суб'єктивної сторони докладніше конкретизуються в нормах Особливої частини КК. Це свідчить про неприпустимість у нашому праві об'єктивного ставлення за вину, тобто відповідальності особи за вчинене суспільно небезпечне діяння і його наслідки без встановлення вини.

Отже, чинне законодавство України закріплює форми вини і вказує на те, що їх конкретний прояв можливий лише у вчиненні суспільно-небезпечного діяння. Таким чином, вина — це не тільки обов'язкова ознака суб'єктивної сторони, а й передумова кримінальної відповідальності і покарання.

2. Загальне поняття вини вироблено наукою кримінального права і закріплено в КК 2001 р. Згідно зі ст. 23 КК вина — це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину нерозривно пов'язана з його об'єктивними ознаками, її зміст відображають об'єктивні ознаки злочину, що характеризують його об'єкт, предмет та об'єктивну сторону. Тому не існує абстрактної вини, відірваної від конкретного суспільно-небезпечного діяння. Саме це діяння і становить предметний зміст вини, її матеріальне наповнення.

Зміст вини — перший найбільш важливий елемент у понятті вини. Однак сам по собі зміст не дає повної характеристики вини. Для цього необхідно виділити та проаналізувати її інші елементи. Серед них важливе значення має соціальна сутність. Вина — категорія соціальна. Ця властивість вини проявляється у негативному чи зневажливому ставленні особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, до тих інтересів, соціальних благ, цінностей (суспільних відносин), що охороняються кримінальним законом. Тому вина особи у вчиненні суспільно-небезпечного діяння оцінюється негативно і засуджується правом.

Важливе значення в понятті вини мають і такі її елементи, як форма та ступінь вини. Форми вини — це зазначені в кримінальному законі поєднання певних ознак свідомості і волі особи, що вчиняє суспільно-небезпечне діяння. У поєднанні таких ознак і відображається психічне ставлення особи до діяння та його наслідків. Чинне кримінальне законодавство виділяє дві форми вини — умисел (ст. 24 КК) та необережність (ст. 25 КК). Це узагальнені законодавцем поняття, які лише в загальних рисах характеризують ставлення особи до того діяння, що вчиняється нею, та його наслідків. Умисел та необережність мають свої види. Умисел може бути прямим і непрямим, а необережність існує у вигляді злочинної самовпевненості та злочинної недбалості. Поза цими конкретними видами вина відсутня.

Ступінь вини — завершальний елемент поняття вини. Це оціночна, кількісна категорія, яка багато в чому визначає тяжкість учиненого діяння і небезпечність особи винного. Ступінь вини має практичне значення, оскільки реалізація кримінальної відповідальності і призна-чення конкретного покарання багато в чому залежать від того, з прямим чи непрямим умислом учинено злочин, який вид умислу мав місце — заздалегідь обдуманий чи такий, що виник раптово, який вид необережності допустила особа і в чому це проявилось.

Отже, **вина особи** — це не тільки обов'язкова суб'єктивна ознака, а й важлива соціальна категорія, зміст якої визначають як характер і тяжкість злочинного діяння, так і сама його наявність як такого. Відомо, що свідомість і воля певною мірою визначені зовнішнім середовищем, його об'єктивними умовами, проте ця залежність не є фатальною. Вона не визначає цілком асоціальну поведінку особи. У цьому головну роль відіграють її свідомість та воля. Саме вони — основні важелі, що визначають характер і форму поведінки людини в кожному конкретному випадку.

3. При встановленні вини та її змісту в кожному конкретному випадку слід виходити з її об'єктивного існування в реальній дійсності. Тому вина підлягає доведенню на досудовому слідстві і в судовому розгляді на підставі аналізу всіх зібраних у справі доказів. Вона входить до змісту предмета доказування у кожній справі. Суд пізнає вину так, як він встановлює і пізнає інші факти та явища об'єктивної дійсності, що існують або відбуваються у зовнішньому світі поза свідомістю окремої людини чи свідомістю суддів. Встановлення вини, її форми та виду — необхідна умова правильної кваліфікації злочину. Вищі судові інстанції неодноразово звертали увагу судів на необхідність ретельного до-слідження доказів, що мають значення для з'ясування вини, її форми, виду та змісту. Наприклад, у п. 22 постанови пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини» детально роз'яснено, що для відмежування умисного вбивства від умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, питання про умисел, його вид та спрямованість необхідно вирішувати виходячи із сукупності всіх обставин учиненого діяння, зокрема враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень, причини припинення злочинних дій, попередню поведінку винного і потерпілого, їх взаємостосунки. Визначальним при цьому є суб'єктивне ставлення винного до наслідку свого діяння: при умисному вбивстві настання смерті охоплюється умислом винного, а при умисному тяжкому тілесному ушкодженні, що спричинило смерть потерпілого, ставлення винного до її настання є необережним. Значення вини полягає і в тому, що наше кримінальне право виходить із принципу суб'єктивного ставлення за вину. Відсутність вини особи у вчиненні конкретного суспільно небезпечного діяння виключає суб'єктивну сторону, а отже, склад злочину і підставу кримінальної відповідальності. Зміст вини, її форми та види істотно впливають і на визначення міри покарання за вчинене.

§ 3. Умисел та його види

1. Закон розрізняє два види умислу: прямий та непрямий. Прямий умисел — це таке психічне ставлення до діяння і його наслідків, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого ді-яння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ч. 2 ст. 24 КК). Непрямий умисел — це такий умисел, за якого особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК). Як бачимо, ці формулювання мають багато спільного, їх аналіз дає можливість виділити основні ознаки, що ха-рактеризують психічне ставлення особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків. Свідомість і передбачення становлять інтелекту-альні ознаки умислу, а бажання або свідоме припущення наслідків — його вольову ознаку. З урахуванням цих ознак можна навести загальне визначення поняття умислу. Його зміст полягає в тому, що особа усві-домлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або без-діяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала або свідомо припускала їх настання. При вчиненні конкретних зло-чинів можливі різноманітні поєднання інтелектуальних і вольових ознак. Це співвідношення і лежить в основі розмежування в законі і на практиці умислу на прямий та непрямий.

2. Прямий умисел. Інтелектуальні ознаки прямого умислу поляга-ють в усвідомленні суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності) і передбаченні його суспільно небезпечних наслід-ків. Хоча ці поняття і належать до однієї інтелектуальної сфери пси-хічної діяльності, але вони є різними за своїм змістом. Усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння містить не тільки розуміння фактичної сторони того, що вчиняється, всіх обставин, що характери-зують об'єктивні ознаки складу злочину, в тому числі значущості об'єкта і предмета посягання, характеру діяння, місця, часу, способу його вчинення та інших обставин, а й розуміння соціального значення діяння, його соціальної шкідливості.

Передбачення означає, що у свідомості даної особи склалося певне уявлення про можливі або неминучі наслідки свого діяння. При цьому передбачення тут має

конкретний характер. Особа чітко уявляє розвиток причинного зв'язку, тобто те, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати конкретні суспільно небезпечні наслідки.

Вольова ознака прямого умислу — це бажання настання передбачуваних наслідків своєї дії чи бездіяльності. Найчастіше особа прагне в цьому разі досягти якої-небудь мети, задовольнити ту чи іншу потребу. Наприклад, З. з метою заволодіння квартирою батьків і одержання спадщини умовив свого знайомого В. за винагороду вбити батьків і сестру. Для реалізації злочинного наміру З. розробив план убивства, приготував та сховав у квартирі ніж і повідомив В., де знаходяться гроші, якими він може заволодіти після вбивства. В. після вбивства матері не став чекати на повернення з роботи інших членів сім'ї, заволодів грошима і пішов з місця злочину. У цьому разі З. та В. діяли з прямим умислом. Обидва усвідомлювали суспільно небезпечний характер своїх дій: З. — організацію вбивства, розроблення плану реалізації злочину, підготування знаряддя вбивства тощо; В. — завдання смертельних ударів ножом у життєво важливі органи потерпілої та заволодіння грошима. Вони усвідомлювали, що діють спільно і переслідують корисливу мету: З. — одержання спадщини і розв'язання для себе житлової проблеми, а В. — одержання грошової винагороди.

З. та В. передбачали неминучість настання смерті потерпілих за умови, що намічений план буде реалізовано, і обидва бажали настання саме цих наслідків, переслідуючи при цьому кожний свою мету.

3. Непрямий умисел. Усвідомлення за непрямого умислу є аналогічним усвідомленню за умислом прямим. І в цьому разі свідомість особи включає розуміння всіх фактичних обставин, що характеризують об'єктивні ознаки конкретного складу злочину, в тому числі характеру і значення об'єкта та предмета посягання, характеру дії та бездіяльності, а також місця, часу, способу їх учинення та ін. Вона також містить розуміння суспільної небезпечності, шкідливості свого діяння та його наслідків.

Передбачення за непрямого умислу характеризується своєю розпізнавальною особливістю. Як і за прямого умислу, воно має конкретний характер. Особа в цьому разі чітко усвідомлює, що саме її конкретна дія чи бездіяльність може спричинити конкретний суспільно небезпечний наслідок, і тим самим передбачає загалом розвиток причинно-го зв'язку між діянням та його можливим наслідком. Проте цей наслідок особа передбачає лише як можливий результат свого діяння. Передбачення неминучості настання наслідку за непрямого умислу виключається. Воля особи в цьому разі не спрямована на досягнення суспільно небезпечного наслідку. Саме в цьому і полягає

розпізнаваль-на особливість передбачення наслідків за непрямого умислу. Однак основна сутність непрямого умислу — в його вольовій ознаці. Особливість такої ознаки полягає у відсутності бажання настання суспільно небезпечного наслідку. Незважаючи на передбачення такого наслідку, особа не відчуває потреби в його досягненні, він не потрібний їй ні як основний, ні як проміжний наслідок. Тут має місце ситуація, за якої особа, не спрямовуючи свою волю на досягнення наслідку, все ж таки свідомо допускає його настання. Найчастіше таке свідоме допущення полягає в байдужому ставленні до наслідків. Інакше кажучи, особа, не будучи зацікавленою у настанні суспільно небезпечного наслідку свого діяння, все ж допускає таку можливість.

Наприклад, Т. постійно пиячив, часто сварився з дружиною та її двома синами, погрожував підпалити свій будинок. Під час чергової сварки він запропонував усім залишити будинок, а коли вони відмовились, взяв цеберку бензину і вилив його на підлогу кухні біля плити. Від плити, що була розтоплена, бензин загорівся, і вогонь охопив усе приміщення, де були люди. Дружина і син Юрій померли в лікарні від сильних опіків, а другий син і сам винний одержали незначні опіки. Суд дійшов висновку про відсутність у Т. умислу на вбивство і про винність його лише в умисному підпалі будинку, що спричинило людські жертви. Однак вища судова інстанція зазначила, що небажання в цьому разі смерті потерпілих не виключає умисної вини підсудного. Усі обставини справи свідчать про те, що Т. усвідомлював суспільно небезпечний характер своїх дій і передбачав настання їх суспільно небезпечних наслідків. Коли Т. вилив біля плити бензин, він створив обстановку, яка призвела до загибелі двох людей, і тим самим свідомо допускав можливість таких наслідків. А саме свідоме допущення наслідків виявилось в його байдужому ставленні до настання смерті. Т. учинив убивство з непрямым умислом.

В окремих випадках свідоме допущення суспільно небезпечних наслідків може виявитися в безпідставному розрахунку на їх ненастання. Воля особи нібито спрямована на недопущення наслідків свого діяння, проте її розрахунок і надії абстрактні, ні на чому конкретному не ґрунтуються. У подібних випадках говорять про розрахунок на «навмання».

4. Відмінність непрямого умислу від прямого. Викладене дозволяє визначити ознаки, що відрізняють непрямий умисел від прямого. Багато хто схильний бачити відмінність між ними тільки у вольовій ознаці — за прямого умислу особа бажає настання суспільно небезпечного наслідку як основного або проміжного результату, а за непрямого — воля особи не спрямована на досягнення такого наслідку, вона його не бажає, але все ж свідомо допускає його настання. Ця перша розпізнавальна ознака є дуже істотною, але цим не можна обмежуватися. Друга розпізнавальна ознака полягає в характері передбачення наслідків. Якщо за прямого умислу особа передбачає наслідки як

можливий або неминучий результат свого суспільно небезпечного діяння, то за непрямого умислу вона передбачає тільки можливість (імовірність) настання таких наслідків.

5. Особливості умислу в злочинах з формальним складом. Відомо, що злочини з формальним складом визнаються закінченими з моменту вчинення діяння і не потребують настання та встановлення яких-небудь наслідків такого діяння (погроза вбивством — ст. 129, погроза знищення майна — ст. 195, завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину — ст. 383 КК та ін.). Структура цих складів злочинів є такою, що наслідки тут лежать за межами необхідних ознак об'єктивної сторони, а отже, і складу злочину. Уже тому суб'єкт не може бажати їх настання. Проте ця обставина не виключає умисної вини. Інтелекту-альна ознака умислу в цих випадках містить лише усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння, ставлення до наслідків тут не виникає та й не може виникнути. А вольова ознака умислу обмежується бажанням вчинити конкретну дію чи бездіяльність. Таким чином, злочини з формальним складом можуть бути вчинені тільки з прямим умислом.

У літературі існує думка, відповідно до якої в злочинах з формальним складом зміст вини включає в себе психічне ставлення не тільки до діяння, а й до його суспільно небезпечних наслідків, щодо яких можливий і непрямий умисел. Проте це твердження ігнорує наявну в законі конструктивну відмінність між матеріальним та формальним складами злочину. Більш того, висновки про можливість непрямого умислу в злочинах з формальним складом не відповідають законодавчому визначенню цих злочинів, що не включають до складу їх наслідки і не враховують, що в цих випадках вольова ознака умислу переноситься на саме діяння. Інакше кажучи, вольова ознака умислу повинна визначатися тут психічним ставленням суб'єкта до суспільно небезпечної дії чи бездіяльності. Вона виявляється не тільки в усвідомленні об'єктивно існуючої суспільної небезпечності діяння, а й у бажанні вчинити це діяння. Отже, непрямий умисел тут виключається, оскільки свідоме допущення стосується винятково наслідків суспільно небезпечної дії чи бездіяльності, які у злочинах з формальним складом лежать за межами її об'єктивної сторони. Саме тому немає необхідності визначати психічне ставлення суб'єкта до наслідків у таких злочинах. Ця особливість дає підставу при подальшому вдосконаленні законодавства внести уточнення в ч. 2 ст. 24 КК зазначивши, що у злочинах з формальним складом умисел є прямим, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння і бажала його вчинення.

6. Інші види умислу. У межах прямого та непрямого умислів у теорії і на практиці виділяють й їх конкретні види, що мають значення при юридичній оцінці і кваліфікації деяких злочинів. Вони характеризуються додатковими розпізнавальними ознаками: часом виникнення, спрямованістю, конкретизацією бажаного наслідку та ін.

За часом виникнення і формування розрізняють умисел заздалегідь обдуманий і такий, що виник раптово. У більшості випадків кваліфікація злочину не залежить від часу виникнення умислу, проте КК відомі злочини, суб'єктивна сторона і характер суспільної небезпечності яких фактично визначаються умислом, що виник раптово. Це передбачено у ст. 116 (умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання) або ст. 123 (умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання).

За заздалегідь обдуманого умислу мотив і мета вчинити злочин та його безпосередня реалізація відокремлені між собою певним проміжком часу, протягом якого винний розробляє план вчинення злочину, обмірковує його деталі, обирає спосіб, час і місце вчинення. Подібні обставини зазвичай свідчать про підвищену антисоціальність суб'єкта. Тому, незважаючи на те що час виникнення умислу в більшості умисних злочинів не має значення, його необхідно враховувати при призначенні покарання. Тим більше, що при заздалегідь обдуманому умислі часто вчиняються такі особливо тяжкі злочини, як убивство, викрадення людей, розбійні напади, бандитизм, викрадення майна в особливо великих розмірах, контрабанда, вимагання та ін.

Важливою рисою умислу, що виник раптово, є його швидкоплинність, тобто раптова поява, поєднана з негайною реалізацією ззовні. Злочин тут особа вчиняє відразу з виникненням у неї умислу. Найчастіше приводом до цього є протиправні дії самого потерпілого, внаслідок чого така ситуація розглядається як обставина, що пом'якшує покарання (п. 7 ст. 66 КК). В окремих випадках, як уже зазначалося, наявність умислу, що виник раптово, визначає утворення складів злочинів із обставинами, що пом'якшують відповідальність (статті 116 та 123 КК). Проте така оцінка не є наслідком лише раптовості виникнення умислу. Вирішальне значення тут мають протиправні дії або тяжка образа з боку потерпілого, що ініціюють (провокують) умисел і лежать в основі його виникнення. Однак оцінка умислу, що виник раптово, в усіх випадках як менш небезпечного порівняно із заздалегідь обдуманим була б помилковою. Наприклад, убивство з хуліганських мотивів навіть за наявності умислу, що виник раптово, обґрунтовано визнається вбивством при обставинах, що обтяжують покарання (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК). А вбивство з ревнощів або вбивство із жалощів до тяжко хворого, що відчуває тяжкі муки, навіть при заздалегідь обдуманому умислі розглядається як просте умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК). Така оцінка є справедливою. Формування умислу в подібній ситуації поєднане зі складною боротьбою почуттів, важкими переживаннями, приниженнями та сумнівами. Тому в кожному конкретному випадку вчинення злочину необхідний усебічний аналіз усіх обставин виникнення і формування умислу.

Залежно від спрямованості і ступеня конкретизації бажаних наслідків умисел прийнято розмежовувати на визначений (конкретизований) та невизначений (неконкретизований).

Визначений умисел характеризується чіткою конкретизацією наслідків діяння в передбаченні винного. Суб'єкт тут передбачає конкретні наслідки і бажає їх або свідомо допускає. Наприклад, особа бажає викрасти гроші із каси магазину. Тут вона має чітке уявлення про характер наслідків. Водночас конкретизацію наслідків не можна зводити в усіх випадках до чітко формальних параметрів. Діапазон їх відносно широкий. Саме тому визначений умисел в одних випадках може бути простим, коли винний передбачає і бажає настання одного конкретизованого наслідку, досягнення певної мети, наприклад смерті потерпілого при пострілі впритул, або альтернативним, коли особа передбачає та однаково бажає або свідомо допускає настання одного із двох чи більшого числа, але індивідуально визначених наслідків. Наприклад, при заподіянні проникаючого ножового поранення грудної клітини потерпілого винний однаковою мірою передбачає і бажає настання смерті потерпілого або заподіяння йому тяжкого тілесного ушкодження.

Невизначений умисел відрізняється від альтернативного визначеного умислу тим, що при передбаченні можливості настання шкідливих наслідків тут немає їх індивідуальної визначеності. В особи немає чіткого уявлення про характер і тяжкість можливих наслідків. Суб'єкт у цьому разі бажає або свідомо допускає настання шкідливих наслідків тим чи іншим інтересам, але про те, якою фактично буде ця шкода, не має чіткого уявлення. Наприклад, при завданні ударів кулаком винний не передбачає, які саме тілесні ушкодження будуть заподіяні потерпілому: легкі, середньої тяжкості або навіть тяжкі. Але у подібних випадках він передбачає спричинення будь-якого за ступенем тяжкості тілесного ушкодження потерпілому і бажає або свідомо допускає його настання. Злочин у таких випадках кваліфікується за фактично заподіяними наслідками.

Розглянуті види умислу впливають або на кваліфікацію злочину, або на ступінь його суспільної небезпечності і тому повинні враховуватися при призначенні покарання.

§ 4. Необережність та її види

1. Необережність, як і умисел, — це основна форма вини у кримінальному праві. Необережна форма вини характерна для порушень правил безпеки руху та експлуатації транспорту, порушень вимог за-конодавства про охорону праці та безпеки виробництва, окремих службових злочинів. Не можна недооцінювати небезпеку необережних злочинів. Як свідчить практика, значна частина матеріальних збитків завдається необережними злочинами, які до того ж часто залишають-ся безкарними. Недисциплінованість окремих осіб, їх зневажливе ставлення до виконання своїх службових та професійних обов'язків в окремих випадках призводять до катастрофічних за своїми масштабами та тяжкістю наслідків. Прикладом тому є аварія на Чорнобиль-ській АЕС.

У ч. 1 ст. 25 КК України зазначено два види необережності: злочинна самовпевненість та злочинна недбалість.

Згідно з ч. 2 ст. 25 КК необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

За ч. 3 ст. 25 КК необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Аналіз статей Особливої частини КК показує, що в них у більшості випадків передбачена відповідальність за необережні злочини у зв'язку з настанням суспільно небезпечних наслідків (див., наприклад, статті 119, 286, 367 КК). Ці норми сконструйовано за ознаками матеріально-го складу злочину. Із наведених визначень злочинної самовпевненості та злочинної недбалості випливає, що законодавець у ст. 25 КК якраз і сформулював необережність через ставлення особи до наслідків свого діяння, тобто дав ці визначення відповідно до матеріальних складів злочинів. Разом з тим окремі статті Особливої частини КК передбачають можливість відповідальності за самі дії (бездіяльність), вчинені з не-обережності. Наприклад, умисно або необережно можуть бути порушені правила охорони рибних запасів або диких водних тварин при проведенні вибухових робіт (ст. 250 КК), правила міжнародних польотів (ст. 334 КК). Ці норми сконструйовані за ознаками формального складу злочину^[1]. При визначенні ознак такого складу необхідно встановлювати форму та вид вини щодо самого діяння (дії, бездіяльності).

2. Злочинна самовпевненість, як і інші види вини, характеризується двома ознаками — інтелектуальною та вольовою.

Інтелектуальну ознаку злочинної самовпевненості відображено у законі вказівкою на ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків. На відміну від визначення умислу закон не містить характеристики психічного ставлення особи до вчинюваного нею діяння (дії, бездіяльності). У теорії кримінального права з цього питання висловлено різні думки. Одні автори вважають, що особа при злочинній самовпевненості усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності). Інші, навпаки, стверджують, що при самовпевненості суб'єкт не усвідомлює суспільну небезпечність вчинюваного діяння, що інтелектуальна ознака самовпевненості — це не позитивне усвідомлення суспільної небезпечності діяння, а обов'язок і можливість такого усвідомлення. Остання думка уявляється більш обґрунтованою.

Особа, діючи (не діючи) певним чином і усвідомлюючи фактичну сторону діяння, не оцінює свою поведінку як суспільно небезпечну, оскільки нейтралізує небезпеку (у своїй свідомості) обставинами, котрі здатні, на її думку, запобігти можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Наприклад, майстер виробничої дільниці направляє на роботу працівника, який прибув до нього, не провівши з ним відповідного інструктажу з техніки безпеки. При цьому він просить інших досвідчених робітників, обізнаних з вимогами правил техніки безпеки, контролювати поведінку новачка і допомагати йому. У цьому разі майстер, розуміючи, що інструктаж необхідний, прагне нейтралізувати можливу небезпеку свого рішення обставинами, які, на його думку, не допустять спричинення негативних наслідків. Орієнтуючись на вжиті заходи, він не оцінює своє діяння як суспільно небезпечне і цілком свідомо, з визначеною часткою упевненості, виключає таку оцінку. Разом із тим, як уже зазначалося, діючи самовпевнено, особа усвідомлює фактичну сторону діяння, що відповідає об'єктивним ознакам злочину, такою мірою, якою це необхідно, щоб передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків. У наведеному прикладі особа усвідомлює, що порушує відповідні правила техніки безпеки і це може призвести до суспільно небезпечних наслідків.

Передбачення особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Говорячи про цю сферу інтелектуальної діяльності суб'єкта, на яку вказано безпосередньо в ст. 25 КК, слід зазначити, що особа, діючи самовпевнено, передбачає як фактичні ознаки можливих наслідків своєї дії (бездіяльності), так і їх суспільно небезпечний характер. Певну складність становить питання про характер передбачення наслідків. Одні юристи вважають, що передбачення при самовпевненості має абстрактний характер. Інші говорять про абстрактний характер самого передбачення. На думку деяких авторів, при злочинній самовпевненості має місце передбачення абстрактної можливості настання наслідків. Останнє твердження видається більш вдалим. Діючи (не діючи) злочинно самовпевнено, суб'єкт передбачає, що діяння, подібні до вчиненого ним, взагалі-то призводять до суспільно небезпечних наслідків, однак упевнений, що вчинена саме ним дія (бездіяльність) не повинна спричинити таких наслідків. Тому, діючи (не діючи) у відповідній конкретній обстановці, особа не усвідомлює і реального розвитку причинного зв'язку між своєю поведінкою та наслідками, хоча й могла б це зробити за більшого напруження своїх інтелектуальних можливостей.

Вольова ознака злочинної самовпевненості полягає у тому, що особа легковажно розраховує на відвернення суспільно небезпечних наслідків. При злочинній самовпевненості вона розраховує на цілком реальні, певні обставини, які за своїми властивостями, зв'язками здатні відвернути настання наслідків. Це її власні, особисті якості (спритність, уміння, досвідченість, майстерність), дії інших осіб, фізичні або хімічні закони, вплив обстановки, сили природи тощо. Розрахунок же на втручання обставин, що в момент вчинення діяння були відсутні, а їх вияв не є закономірним, виключає самовпевненість.

Незважаючи на впевненість суб'єкта у ненастанні наслідків, його розрахунок виявляється неправильним (легковажним), оскільки надія на певні обставини (властивості, зв'язки діяння) або частину таких була помилковою і не змогла відвернути суспільно небезпечних наслідків. Таку помилку особи зумовлено тим, що вона переоцінила можливість і значення обставин, на які розраховувала.

3. У слідчій та судовій практиці особливі труднощі викликає відмежування самовпевненості від непрямого умислу, адже і за інтелектуальними, і за вольовими ознаками зазначені види вини мають певну схожість. Так, і при злочинній самовпевненості, і при непрямому умислі особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків. Разом із тим, якщо при злочинній самовпевненості особа передбачає абстрактну можливість настання наслідків, то при непрямому умислі — реальну конкретну можливість їх настання. У другому випадку наслідки передбачаються нею досить чітко. Особа, діючи (не діючи) з непрямым умислом, передбачає, що її діяння цілком імовірно за даних конкретних умов може спричинити суспільно небезпечні наслідки. У цьому полягає відмінність зазначених видів вини за інтелектуальною ознакою.

За вольовою ознакою відмінність злочинної самовпевненості від непрямого умислу полягає в тому, що при злочинній самовпевненості воля особи спрямована на відвернення можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Розрахунок особи — конкретний, спирається на обставину (властивість, зв'язок діяння) чи групу обставин, здатних, на її думку, відвернути настання наслідків. Вона у цьому впевнена. Однак, як уже відзначалося, у результаті цей розрахунок виявляється помилковим, неправильним, бо особа переоцінила можливості обраних нею обставин. При непрямому ж умислі особа свідомо допускає настання суспільно небезпечних наслідків. При цьому в неї, як правило, немає розрахунку на їх відвернення. В окремих випадках воля особи нібито і спрямована на недопущення наслідків свого діяння, тобто є розрахунок. Проте такий розрахунок і надія, яка ним була обумовлена, мають абстрактний характер. Надія, що виникає в особи, є невиразною, пасивною за змістом, це надія на «навмання», на випадковість, а не на конкретні обставини. Наприклад, суб'єкт, який штовхає у воду людину, котра не вміє плавати, з човна, що знаходиться посеред широкої і глибокої ріки, не має будь-яких достатніх підстав для реальної надії на те, що потерпілий не загине. Тому теорія та судова практика розглядають такі випадки як учинені з непрямым умислом.

4. Злочинна недбалість відрізняється від інших видів вини (прямого та непрямого умислів, злочинної самовпевненості) тим, що особа не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків. Для встановлення злочинної недбалості також необхідно знати її інтелектуальну та вольову ознаки.

Інтелектуальна ознака злочинної недбалості. Законодавець, як і при описі самовпевненості, не вказує, говорячи про недбалість, на психічне ставлення суб'єкта злочину до своєї дії або бездіяльності, а лише зазначає у ч. 3 ст. 25 КК про непередбачення особою настання суспільно небезпечних наслідків за наявності обов'язку та можливості такого передбачення. Це, однак, не означає, що тим

самим у особи немає взагалі будь-якого психічного ставлення до діяння, яке спричинило суспільно небезпечні наслідки. У працях із психології та юрис-пруденції зазначається, що непередбачення наслідків свого діяння за наявності обов'язку та можливості їх передбачити — це наслідок певного психічного процесу, який відбувається у свідомості особи. Займаючи панівне становище, він нейтралізує (пригнічує) обов'язок та можливість передбачення суспільно небезпечних наслідків.

Таким чином, інтелектуальна ознака злочинної недбалості характеризується відсутністю в особи усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваного нею діяння (дії або бездіяльності), а також відсутністю передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків від цього діяння.

За ставленням до діяння (дії, бездіяльності) можуть бути такі варіанти психічного стану:

а) суб'єкт усвідомлює, що порушує певні вимоги обережності, але не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Таке ставлення є характерним для випадків, коли суб'єкт вважає своє відступлення від потрібної поведінки неістотним і нездатним набути негативного соціального розвитку. Наприклад, охоронець без належного дозволу пропускає на об'єкт, закритий для сторонніх, свого знайомого, не припускаючи, що останній може використати перебування на цьому об'єкті для вчинення протиправної дії;

б) суб'єкт, здійснюючи свідомий вчинок, не усвідомлює, що в такий спосіб він порушує вимоги обережності. Наприклад, водій, керуючи транспортним засобом, не знизив швидкість до потрібної, оскільки не помітив попереджувальний знак «Обмеження максимальної швидкості». Продовжуючи рух, він вважає, що діє належним чином;

в) саме діяння суб'єкта позбавлене свідомого вольового контролю, але цей контроль втрачено з його вини. Наприклад, робітник виробництва, перебуваючи у стані сильного алкогольного сп'яніння і намагаючись встояти на ногах, хапається за рубильник, включає струм на лінію електропередачі у той час, коли на ній проводяться ремонтні роботи.

Як бачимо, у наведених випадках суб'єкт не усвідомлює суспільної небезпечності вчинюваного ним діяння (дії або бездіяльності), що і є головною рисою в характеристиці його ставлення до нього.

Непередбачення можливості настання наслідків свідчить про зневажливе ставлення особи до суспільних інтересів, її недостатню передбачливість при здійсненні службових обов'язків, виконанні спеціальних правил, які регулюють ту чи іншу професійну діяльність, дотриманні загальноновизначених норм людського спілкування. При дбайливому, уважному ставленні до суспільних інтересів особа, як правило, передбачає можливі небезпечні наслідки своєї дії (бездіяльності) і або запобігає їм, або відмовляється від

такого діяння.

При визначенні злочинної недбалості в поведінці особи важливе місце посідає встановлення обов'язку і можливості суб'єкта передбачити суспільно небезпечні наслідки. Обов'язок, або повинність, передбачити наслідки («повинна була») в теорії кримінального права називають об'єктивним критерієм злочинної недбалості; можливість передбачення («могла») — суб'єктивним критерієм. Для констатації злочинної недбалості необхідно поєднання об'єктивного та суб'єктивного критеріїв.

Об'єктивний критерій злочинної недбалості базується на вимогах персональної відповідальності суб'єкта. Цей критерій означає обов'язок конкретної особи передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків при здійсненні нею дій, що потребують додержання певних заходів обережності. Це можуть бути як елементарні (прості) заходи, які застосовуються у процесі безпосереднього спілкування людей один з одним, так і складні, наприклад вимоги безпеки при здійсненні професійної діяльності. Обов'язок бути уважним і обачливим при здійсненні відповідних дій, передбачити можливість настання від них небезпечних наслідків може випливати із законів, спеціальних правил (інструкцій, положень), що регламентують ту чи іншу службову або професійну діяльність, а також із загальноновизнаних (доступних для розуміння всіма) норм людського спілкування. Відсутність обов'язку для особи передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків (об'єктивного критерію) означає відсутність у її діяльності злочинної недбалості. Наприклад, Н. притягнуто до кримінальної відповідальності за те, що, працюючи завідувачкою магазину, вона не перевірила якість ремонту печі. При користуванні нею в магазині виникла пожежа через те, що ремонт печі був неякісним. Суд, аналізуючи суб'єктивну сторону діяння, що його припустилася

Н., встановив, що вона не зобов'язана була передбачити можливість виникнення пожежі внаслідок неякісно проведеного ремонту, оскільки контроль за такими роботами не входив до кола її службових обов'язків. Справу щодо Н. було припинено через відсутність вини.

Суб'єктивний критерій злочинної недбалості слід розглядати у тісному зв'язку з об'єктивним. Вирішальне значення тут має встановлення фактичної можливості особи передбачити зазначені в законі наслідки. Цю можливість необхідно пов'язувати, по-перше, з індивідуальними якостями особи (вік, освіта, ступінь підготовленості та кваліфікації, знання загальних і спеціальних правил обережності, наявність життєвого і професійного досвіду, інтелектуальний рівень, стан здоров'я тощо); по-друге — з тією конкретною обстановкою, в якій діяла дана особа. Наявність цих двох умов робить для суб'єкта реально-можливим передбачення суспільно небезпечних наслідків. Вказівка в законі на те, що при злочинній недбалості, крім обов'язку, має бути і можливість передбачити суспільно небезпечні наслідки свого діяння, виключає об'єктивне ставлення за вину. Тому стосовно випуску на товарний ринок недоброякісної продукції (ст. 227 КК) суб'єкт діє невинно у разі, якщо стандарти на продукцію змінено, але йому в установленому порядку про це не повідомлено і продукція продовжує випускатися на виробництві за старими стандартами. Незважаючи на обов'язок випускати продукцію відповідно до встановлених стандартів, особа, яка не знає про їх зміни, в такому разі не може передбачити, що своїми діями допускає випуск недоброякісної продукції.

Вольова ознака злочинної недбалості полягає у тому, що особа, маючи реальну можливість передбачити суспільно небезпечні

наслідки своєї поведінки, не мобілізує власні інтелектуальні та психічні здібності для того, щоб здійснити вольові дії, необхідні для запобігання таким наслідкам. Щодо таких дій в особи відсутні характерні для волі переживання — «треба», «це необхідно зробити», «я повинен їх здійснити», хоча ситуація давала їй достатню інформацію (зовнішні сигнали) для цього, а за своїми особистими якостями вона могла сприйняти й усвідомити цю інформацію та прийняти правильне рішення.

Як уже зазначалося, законодавець у ч. 3 ст. 25 КК сформулював визначення недбалості відносно злочинів з матеріальним складом. Що стосується злочинів із формальним складом, то при описі вини характеристику її ознак треба давати щодо діяння (дії або бездіяльності), а не наслідків. Таке переміщення тягне за собою заміну словосполучення з «не передбачала» на «не усвідомлювала». Звідси для злочинів, що мають формальний склад, недбалість може бути визначено таким чином: особа, яка вчинила діяння (дію або бездіяльність), не усвідомлювала його суспільної небезпечності, хоча повинна була і могла це усвідомлювати. Наприклад, при вльоті іноземного літака на територію України пілот, який ним керував, забув увімкнути відповідні розпізнавальні знаки. Продовжуючи політ, він не усвідомлював, що порушує правила міжнародних польотів, тобто вчиняє суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 334 КК, хоча повинен був і міг усвідомлювати цю обставину, якщо б виявив необхідну уважність.

5. «Випадок». Від злочинної недбалості слід відрізнити «випадок» («казус»). «Випадок» у судовій практиці зустрічається нерідко, а актуальність питань, які з ним пов'язані, досить висока, оскільки йдеться про наявність або відсутність вини у кожному випадку. Особливо часто «випадок» зустрічається у справах про заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини, виробничий травматизм, порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту.

«Випадок» у правовій літературі розглядається як самостійний вид психічного ставлення до суспільно небезпечних наслідків. Він має місце тоді, коли наслідки, що настали, перебувають у причинному зв'язку з діянням (дією або бездіяльністю) особи, яка, однак, не тільки не передбачала можливості їх настання, а й не могла їх передбачити. «Випадок» виключає вини в поведінці особи. На відміну від злочинної недбалості «випадок» характеризується відсутністю суб'єктивного критерію, який у поєднанні з об'єктивним визначає недбалість як вид необережної вини. Неможливість передбачити суспільно небезпечні наслідки може бути зумовлена як суб'єктивними особливостями особи (брак необхідних знань, навичок, досвіду, слабкі розумові здібності, хвороба тощо), так і тією конкретною обстановкою, в якій було вчинено діяння, що спричинило наслідки. Наприклад, М. та К. ішли польовою дорогою. М., закурюючи, кинув у зарослий травою кювет палаючий сірник, який потрапив у бочку з-під бензину, що там лежала, внаслідок чого бензин, що залишився на дні бочки, зайнявся і стався вибух. Дном бочки, що вилетіло, К. було заподіяно тяжкі тілесні ушкодження. Сам же М. від вибуху не постраждав, бочки, що лежала в кюветі, не бачив. У цьому випадку М. не передбачав можливості заподіяння шкоди К. і не міг її передбачити.

«Випадок» («казус») виключає кримінальну відповідальність за відсутністю складу злочину (зокрема, вини) в поведінці особи.

§ 5. Змішана форма вини

1. Відповідно до ст. 23 КК вина може бути виражена тільки у формі умислу або необережності. При цьому одні злочини можуть бути вчинені тільки умисно (крадіжка — ст. 185 КК), інші можуть бути тільки необережними (службова недбалість — ст. 367 КК), треті — як умисними, так і необережними (вбивство — статті 115, 119 КК).

Проте наука кримінального права на підставі аналізу деяких статей Особливої частини КК розробила поняття змішаної форми вини (іноді її називають складною, або подвійною, формою вини).

Змішана форма вини являє собою різне психічне ставлення особи у формі умислу та необережності до різних об'єктивних ознак одного й того самого злочину.

При змішаній формі вини щодо одних об'єктивних ознак складу злочину має місце умисел (прямий чи непрямий), щодо інших — необережність (самовпевненість чи недбалість).

2. Питання про змішану форму вини виникає у тих складах злочинів, у яких об'єктивна сторона за своїм характером є складною. Оскільки зміст вини визначається психічним ставленням особи не тільки до об'єкта, а й до об'єктивної сторони конкретного злочину, то вина повинна відображати складний характер об'єктивних ознак конкретного складу злочину.

Можна виділити дві групи злочинів зі змішаною формою вини. Перша група — це ті злочини, в яких діяння, що являє собою порушення яких-небудь правил безпеки, саме по собі, у відриві від наслідків є адміністративним чи дисциплінарним правопорушенням, і тільки настання суспільно небезпечних наслідків, причинно пов'язаних з діянням, робить усе вчинене злочином. До таких злочинів належать, наприклад, порушення вимог законодавства про охорону праці, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 271 КК); порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, що спричинило потерпілому смерть або тяжкі тілесні ушкодження (ч. 2 ст. 286 КК); порушення чинних на транспорті правил, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ст. 291 КК); незаконне перевезення на повітряному судні вибухових або легкозаймистих речовин, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 269 КК) та ін. У цих злочинах порушення правил може бути як умисним, так і необережним, але ставлення до наслідків виявляється тільки в необережності:

самовпевненості або недбалості. Тому, коли винний порушує правила умисно, і має місце змішана форма вини: до діяння — умисел, а до наслідків — необережність.

У другій групі злочинів складність об'єктивної сторони полягає в тому, що передбачене законом умисне діяння спричиняє два різних наслідки: перший (найближчий) є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, а другий (віддалений) — кваліфікуючою ознакою. У цих злочинах згідно із законом і щодо діяння, і щодо першого, обов'язкового наслідку суб'єктивна сторона виражається в умислі (прямому чи не-прямому), а відносно другого (кваліфікованого) наслідку — тільки в необережності (самовпевненості чи недбалості). До таких злочинів належать, наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК); умисне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 194 КК); угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, якщо ці дії спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 278 КК) та ін. Так, якщо проаналізувати суб'єктивну сторону умисного тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК), то щодо діяння (наприклад, удару ножом) і заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у винного може бути тільки умисел (прямий чи непрямий), а щодо другого наслідку — смерті потерпілого — тільки необережність (самовпевненість чи недбалість).

3. За наявності змішаної форми вини слід вирішити питання про те, яким у цілому є злочин, учинений винним, — умисним чи необережним. Це має важливе практичне значення. Наприклад, відповідно до статей 14 та 15 тільки в умисних злочинах можливі готування і замах; за ст. 26 КК обов'язковою ознакою співучасті є умисна участь в умисних злочинах. Під рецидивом як найбільш небезпечним видом мно-жинності розуміється вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин (ст. 34 КК). Тому при змішаній формі вини треба визначити, до яких злочинів — умисних чи необережних — слід віднести вчинений злочин. Вирішення цього питання залежить від того, яка об'єктивна ознака конкретного складу злочину є найважливішою для визнання діяння злочином і оцінки ступеня його суспільної небезпечності.

У першій групі злочинів зі змішаною формою вини, в яких діяння саме по собі не є злочином, а стає ним тільки за умови, що воно спричинило тяжкі наслідки, вирішальне значення має необережне ставлення до цих наслідків. Саме воно і визначає віднесення цих злочинів в цілому до необережних.

У другій групі, де щодо діяння і найближчого (обов'язкового) наслідку передбачається умисел (прямий чи непрямий), а щодо віддаленого — необережність, злочин у цілому визнається умисним, оскільки саме умисне ставлення до діяння і найближчого наслідку визначає спрямованість злочину, його суспільну небезпечність.

4. Значення змішаної форми вини виявляється в тому, що вона дає можливість: 1) конкретизувати ступінь суспільної небезпечності

злочину; 2) визначити правильну кваліфікацію; 3) відмежувати близькі за об'єктивними ознаками склади злочинів. Так, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, від яких сталася смерть, кваліфікуватиметься як умисне вбивство (ст. 115 КК), якщо щодо тілесного ушкодження і щодо смерті був умисел; якщо ж і щодо тілесного ушкодження, і щодо смерті була необережність, то особа відповідатиме за вбивство з необережності (ст. 119 КК). Лише за наявності умислу щодо тяжких тілесних ушкоджень, а щодо смерті — необережності (тобто при змішаній формі вини) матиме місце склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 121, — умисне тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого.

§ 6. Мотив та мета злочину

1. Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, не вичерпує її змісту. Важливу роль у характеристиці суб'єктивної сторони відіграють також мотив та мета злочину. Мотив — це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого. Мета — це уявлення про бажаний результат, якого прагне досягти особа, що визначає спрямованість діяння. Мотив та мета як психічні ознаки характерні для будь-якої свідомої вольової поведінки людини. В їх основі лежать потреби, інтенси людини. Однак коли йдеться про мотив та мету злочину, їх зміст визначається антисоціальною спрямованістю.

Мотив злочину — це спонукання до вчинення злочину, а мета — уявлення про його суспільно небезпечний наслідок, про ту шкоду, що, як усвідомлює винний, настане для охоронюваних кримінальним за-коном відносин і яка, проте, є для нього бажаною.

Мотив дає змогу визначити, чому особа вчиняє злочин, а мета — заради чого, до якого результату спрямована її суспільно небезпечна діяльність. Звідси очевидно, що, по-перше, про мотив і мету злочину можна говорити лише у разі вчинення умисних злочинів. При цьому мета може бути тільки у злочинах, що вчиняються з прямим умислом, оскільки вона є свідченням бажання певного наслідку. По-друге, суб'єктивна сторона містить не всі мотиви та мету, а тільки ті з них, що визначають суспільну небезпечність, антисоціальну спрямованість діяння, впливають на ступінь його тяжкості або на ступінь суспільної небезпечності особи винного.

2. Мотив та мета є самостійними психологічними ознаками суб'єктивної сторони, але вони взаємозалежні, взаємопов'язані і тільки у своїй єдності можуть дати повне уявлення про спрямованість поведінки особи, наприклад, корисливий мотив та корислива мета в таких злочинах, як крадіжка, грабіж, шахрайство.

Мотиви можуть мати різний характер: низькі (наприклад, користь, помста, хуліганський); такі, що не мають низького характеру (наприклад, жалість, співчуття, прагнення допомогти іншій людині та ін.). Мета також може бути різною, наприклад, мета незаконного збагачення, мета приховати інший злочин, мета насильницької зміни конституційного ладу, мета збуту підроблених цінних паперів тощо.

3. На відміну від вини мотив та мета у структурі суб'єктивної сторони є факультативними ознаками, тобто такими, які в характеристиці суб'єктивної сторони різних злочинів можуть відігравати різну роль. Залежно від законодавчого опису суб'єктивної сторони конкретних злочинів мотив та мета можуть виконувати роль обов'язкових, кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих), привілейованих ознак або ознак, що пом'якшують чи обтяжують покарання.

Обов'язковими ознаками мотив та мета виступають у тих випадках, коли законодавець передбачає їх у диспозиціях статей: або прямо вказує на них, або вони однозначно впливають із характеру діяння. Так, у диспозиції ст. 364 КК прямо зазначені корисливі мотиви або інші особисті інтереси як обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем. У ст. 185 КК прямо не названі корисливий мотив та корислива мета, але саме діяння — крадіжка, визначена законом як таємне викрадення чужого майна, внутрішньо вимагає їх як обов'язкових.

Якщо законодавець передбачає конкретні мотив чи мету як обов'язкові ознаки складу злочину, то відсутність їх у конкретному випадку виключає цей склад злочину. Наприклад, якщо при вчиненні певних дій відсутній хуліганський мотив, то склад хуліганства, передбачений у ст. 296 КК, виключається. Не може бути шахрайства (ст. 190 КК) без корисливих мотиву та мети.

Оскільки певні мотиви та мета впливають на ступінь тяжкості злочину, законодавець може вказати їх у деяких складах як кваліфікуючі або особливо кваліфікуючі ознаки, тобто такі, що підвищують (збільшують) суспільну небезпечність певного складу. Наприклад, простий склад умисного вбивства, передбачений у ч. 1 ст. 115 КК, являє собою умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині незалежно від мотивів та мети. Однак якщо це вбивство вчиняється з корисливих чи хуліганських мотивів чи з помсти за виконання потерпілим свого службового або громадського обов'язку, то воно визнається більш тяжким (кваліфікованим) — передбаченим у відповідних пунктах ч. 2 ст. 115 КК. Особливо кваліфікуючими ознаками є, наприклад, мета продажу незаконно вилученої крові у складі насильницького донорства (ч. 3 ст. 144 КК).

Разом з тим певні мотиви та мета можуть зменшувати суспільну небезпечність, тяжкість конкретних злочинів, тому законодавець вказує їх у деяких складах злочинів як привілейовані, тобто такі, що визна-чають злочин менш тяжким (привілейованим). До таких злочинів належать, наприклад, убивство при перевищенні меж необхідної обо-рони (ст. 118 КК), бо його мотивом є захист від суспільно небезпечно-го посягання.

Якщо в статтях Особливої частини КК не зазначені мотиви та мета ні як обов'язкові, ні як кваліфікуючі або привілейовані ознаки, то вони на кваліфікацію не впливають, але можуть впливати на призначення покарання: як пом'якшуючі або як обтяжуючі його. Так, відповідно до ч. 2 ст. 66 КК мотиви, що не мають низького характеру, можуть урахо-вуватися судом як такі, що пом'якшують покарання, наприклад, не-правильно зрозумілі інтереси служби, жалість, захист від суспільно небезпечного посягання, тоді як вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату згідно з п. 3 ч. 1 ст. 67 КК є обставиною, що обтяжує покарання.

§ 7. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності

1. Кримінальне право базується на принципі винної відповідаль-ності особи за вчинене нею діяння. Вина передбачає правильне адек-ватне відображення у свідомості суб'єкта як юридичних, так і фактичних ознак злочину. Однак у житті трапляються випадки, коли особа, вчинюючи конкретне діяння, помиляється в його фактичних ознаках (у характері об'єкта чи предмета, діяння, наслідків, причинного зв'язку) або неправильно оцінює його правову природу, юридичні властивості. У таких випадках у свідомості особи складається помилкове уявлення про об'єктивну дійсність. Це може бути викликано різними об'єк-тивними і суб'єктивними обставинами, при яких учиняється діяння, і по-різному впливати на вирішення питання про вину особи та її кри-мінальну відповідальність. У цих випадках і виникає питання про помилку та її значення для кримінальної відповідальності.

Кримінальний кодекс не містить спеціальних норм про помилку. Поняття помилки, її види та значення визначаються наукою криміналь-ного права і практикою на основі аналізу таких понять, як суб'єктивна сторона, вина, умисел, необережність, «випадок» («казус»).

Під помилкою в кримінальному праві розуміється неправильне уявлення особи про юридичні властивості або фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння.

Залежно від змісту тих обставин, які неправильно сприймаються суб'єктом, розрізняють два види помилки: юридичну та фактичну.

2. Юридична помилка полягає в неправильному уявленні особи про юридичні властивості вчиненого, його правову характеристику. Саме тому юридичну помилку ще називають помилкою в праві. Отже, при юридичній помилці особа може помилитися в злочинності або незлочинності вчиненого нею діяння, його кваліфікації, у виді або розмірі покарання, передбаченого законом за це діяння. Відповідно юридична помилка поділяється на три види: а) помилка в злочинності діяння; б) помилка у кваліфікації злочину; в) помилка у виді та розмірі покарання.

Помилка в злочинності діяння, у свою чергу, може бути двоякого роду: вона полягає в тому, що особа вважає своє діяння злочином, а в дійсності закон його таким не визнає; або, навпаки, діяння за законом є злочином, а особа вважає, що воно не є злочином. У першому випадку має місце так званий уявний злочин, який існує тільки в уяві особи. Оскільки обов'язковою ознакою злочину відповідно до ч. 1 ст. 11 КК є його кримінальна протиправність, помилкове уявлення про злочинність діяння виключає вину і кримінальну відповідальність. Так, не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка скуповує і продає валютні цінності і вважає, що ці дії є злочином, а в дійсності ж такі діяння не передбачені в КК як злочинні.

У другому випадку, коли діяння за законом визнається злочином, а особа вважає його правомірним, незлочинним, вина і кримінальна відповідальність в принципі не виключаються. Це насамперед впливає зі змісту вини, її форм: законодавець не включає до їх характеристики таку ознаку, як усвідомлення особою кримінальної протиправності діяння. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 4 КК злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час учинення цього діяння. Згідно зі ст. 68 Конституції України не-знання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Правовою підставою цього є передбачений Конституцією порядок опублікування і набрання чинності закону. Стаття 57 проголошує: «Закони та інші нормативні акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом». З цього випливає, що якщо цей порядок був додержаний, то діє презумпція знання закону всіма громадянами, а тому помилка суб'єкта, за загальним правилом, не виключає вини і кримінальної відповідальності. Так, кримінальній відповідальності підлягає керівник підприємства, який більш як за один місяць не виплачує заробітну плату працівникам, вважаючи, що таке діяння не є злочином, хоча в дійсності ст. 175 КК передбачає таке діяння як злочин проти трудових прав громадян.

Лише в тих випадках, коли передбачений Конституцією порядок опублікування і набрання чинності закону не був додержаний або особа внаслідок конкретних обставин не мала реальної можливості ознайомитися із законом (наприклад, перебувала з експедицією у віддаленій місцевості), а отже, знати про злочинність діяння, кримінальна відповідальність виключається.

Помилка щодо кваліфікації злочину також, власне кажучи, відображає незнання або недостатню поінформованість особи про чинний кримінальний закон. Наприклад, учиняючи відкрите без насильства викрадення чужого майна, особа вважає, що таке діяння кваліфікуватиметься за ст. 185 КК як крадіжка, проте воно підпадає під ознаки ст. 186 КК, яка передбачає грабіж. Тут особа

правильно усвідомлює суспільну небезпечність учиненого, знає про заборону його кримінальним законом, але помиляється тільки у кваліфікації і тому повинна нести відповідальність згідно із законом — за ст. 186 КК.

Так само вирішується питання і за наявності помилки щодо характеру покарання, тобто у разі неправильного уявлення особи про вид та розмір покарання, що загрожує їй відповідно до закону за вчинений злочин.

Таким чином, викладене дає змогу зробити загальний висновок про те, що помилка особи в юридичних ознаках відображає незнання особою кримінального закону і, за загальним правилом, не виключає кримінальної відповідальності.

3. Фактична помилка — це неправильне уявлення особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння. При фактичній помилці особа правильно оцінює юридичну, правову характеристику певного діяння як конкретного злочину, однак помиляється у його фактичних ознаках.

Залежно від того, у змісті яких саме об'єктивних ознак помиляється особа, розрізняють такі види фактичної помилки: а) помилку в об'єкті; б) помилку в характері діяння (дії чи бездіяльності); в) помилку в причинному зв'язку; г) помилку в особі потерпілого.

Помилка в об'єкті полягає в неправильному уявленні особи про характер тих суспільних відносин, на які посягає її діяння. Особа спрямовує своє діяння на заподіяння шкоди одним суспільним відносинам, але через її помилку шкода фактично заподіюється іншим.

У більшості випадків помилка в об'єкті пов'язана з помилкою в предметі злочину, а внаслідок цього — в його об'єкті. Так, особа, бажаючи викрасти наркотичні засоби, проникає до аптеки і викрадає (як вона вважає) наркотичні засоби. У дійсності ж з'ясується, що викрадені ліки не є наркотичними засобами. Вчиняючи злочин, особа вважала, що порушує відносини у сфері обігу наркотичних засобів і бажала цього, але через помилку в предметі фактично порушила інший об'єкт — відносини власності. Або, бажаючи знищити будинок захисника у зв'язку з його діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, особа помиляється і підпалює будинок, який належить іншій особі. У цьому разі діяння було спрямоване на порушення суспільних відносин у сфері здійснення правосуддя, а фактично внаслідок помилки заподіяло шкоду відносинам власності.

Оскільки об'єкт є елементом складу злочину, що передусім визначає характер суспільної небезпечності злочину та його правильну

кваліфікацію, неправильне уявлення особи про об'єкт впливає на її вину і відповідальність: особа відповідає за спрямованість умислу. Однак, оскільки фактично шкоду тому об'єкту, який передбачався, не було заподіяно, відповідальність має наставати за замах на цей злочин. У наших прикладах — замах на злочини, передбачені статтями 308 та 399 КК.

Помилка в характері діяння може бути двоякого роду. Вона може виражатися, по-перше, в помилці особи стосовно наявності в її дії чи бездіяльності фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону конкретного складу злочину; по-друге — в помилці особи стосовно відсутності в її діянні таких ознак. У першому випадку суб'єкт, учиняючи певне діяння (дію чи бездіяльність), вважає, що воно являє собою фактичну ознаку об'єктивної сторони конкретного складу злочину, тоді як у дійсності цього немає. Так, мати новонародженої дитини, бажаючи позбутися неї, кидає дитину в контейнер для сміття, вважаючи, що по-збавляє її життя, проте з'ясується, що дитина народилася мертвою. Така помилка не виключає умислу та відповідальності. Але, оскільки особа помиляється і наслідки (смерть) не настають з причин, що не залежать від її волі, відповідальність настає за замах на злочин. У наведеному прикладі мати дитини, що народилася, повинна відповідати за замах на вбивство новонародженої дитини (ст. 15 та ст. 117 КК). У другому випадку (при помилковому уявленні особи про відсутність у діянні фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону конкретного складу злочину) умисел на вчинення злочину виключається. Відповідальність можлива лише за необережний злочин, якщо вчинення такого діяння з необережності закріплене в КК і якщо буде встановлено, що особа повинна була і могла передбачати помилковість свого висновку про відсутність в її діянні ознак об'єктивної сторони. Так, за вбивство з необережності (ст. 119 КК) повинна відповідати мати новонародженої дитини, яка, вважаючи, що дитина народилася мертвою, і не бажаючи розголосу, закопує її. Фактично ж виявляється, що дитина народилася живою, а смерть її сталася від дій матері. Вважаючи дитину мертвою, винна не передбачала можливості настання смерті від її дій, але повинна була і могла передбачати таку можливість, оскільки не вжила необхідних заходів щодо встановлення факту смерті.

Третя фактична помилка — у розвитку причинного зв'язку — являє собою неправильне уявлення про дійсний розвиток причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками. Для вирішення питання про вину особи правильна оцінка нею причинного зв'язку має істотне значення, оскільки причинний зв'язок є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів з матеріальним складом. При цьому слід урахувати, що кримінальне право не вимагає, щоб особа усвідомлювала причинний зв'язок у всіх деталях і особливостях. Потрібно тільки, щоб особа усвідомлювала розвиток причинного зв'язку в загальних рисах. Тому помилка особи саме в цих загальних рисах впливає на форму вини та відповідальність, тоді як помилка в деталях такого впливу не має. Наприклад, якщо особа, бажаючи вбити людину, стріляє в ділянку грудної клітини і вважає, що смерть станеться від поранення серця, а в дійсності потерпілий помер від сильної крововтрати внаслідок поранення артерії, то така невідповідність передбачуваного і дійсного розвитку причинного зв'язку не виключає умислу на вбивство і відповідальність настає саме за умисне вбивство, оскільки винний не помилявся в загальних закономірностях настання смерті від поранення життєво важливих органів. Помилка в причинному зв'язку виключає відповідальність особи за злочинний наслідок, що настав, якщо має місце істотна розбіжність між передбачуваним і фактичним розвитком причинного зв'язку. Так, якщо винний дав потерпілому разом із їжею отруту з метою вбивства, а потерпілий, вийшовши з будинку, потрапив під машину і загинув, то винний має відповідати тільки за замах на вбивство, бо смерть потерпілого не перебувала в причинному зв'язку з даванням отрути: дійсний розвиток причинного зв'язку істотно розійшовся з тим, як його уявляв винний.

Помилка в особі потерпілого полягає в заподіянні шкоди одній людині, помилково прийнятій за іншу. Винний, бажаючи вбити С., убиває В., помилково прийнятого за С. Така помилка не може впливати на форму вини і відповідальність, оскільки життя будь-якої людини (а саме життя тут є об'єктом) однаково охороняється законом про кримінальну відповідальність. Винний же в цій ситуації не

помилка в тому, що посягає на життя людини. Отже, його відповідальність і повинна наставати за умисне вбивство.

Помилку в особі потерпілого необхідно відрізнати від деяких випадків помилки в об'єкті, зовнішньо подібних до помилки в особі. Наприклад, особа, бажаючи помститися судді, який постановив рішення не в її інтересах, чекає його ввечері на вулиці і спричиняє тяжке тілесне ушкодження. Однак виявляється, що вона помилилася і прийняла за суддю іншу людину. У цьому випадку шкоду заподіяно здоров'ю іншої людини, але помилка була не в особі потерпілого, а в об'єкті: винний спрямував свої дії не тільки проти здоров'я людини, а й на заподіяння шкоди нормальній діяльності правосуддя. Питання про його вину і відповідальність тут має вирішуватися за правилами помилки в об'єкті: винний повинен відповідати за замах на злочин, передбачений ч. 3 ст. 377 КК.

Від помилки в особі потерпілого слід також відрізнати випадки відхилення дії або удару, що зовні схожі на дану помилку, але не є нею.

При відхиленні дії суб'єкт спрямовує свої дії на заподіяння шкоди одній особі, але з причин, які від нього не залежали (а не внаслідок його помилки), шкода заподіюється іншій особі. Наприклад, суб'єкт, побачивши В., який вийшов на ганок, і бажаючи його вбити, стріляє в нього, але в цей час на ганок виходить дружина В., у яку і потрапляє куля. При відхиленні дії на відміну від помилки в особі потерпілого відповідальність має наставати, по-перше, за спрямованістю умислу (у нашому випадку — за замах на умисне вбивство); і по-друге, за позбавлення життя іншої особи з непрямым умислом чи з необережності, залежно від конкретних обставин справи. Наприклад, якщо в наведеному прикладі винний не передбачав, але повинен був і міг передбачати можливість позбавлення життя дружини В., то він відповідатиме за необережне вбивство. Якщо він не передбачав і не повинен був або не міг передбачати відхилення дії і заподіяння смерті іншій особі (казус), то відповідальність за смерть дружини виключається.

Контрольні запитання

1. Поняття суб'єктивної сторони злочину та її значення.

2. Які обов'язкові та факультативні ознаки суб'єктивної сторони?

3. Поняття вини, її зміст та правове значення.

4. Яке кримінально-правове значення мотиву та мети вчинення злочину?

5. У чому полягає неприпустимість принципу об'єктивного ставлення у вини?

6. Поняття прямого умислу та його ознаки.

7. Поняття непрямого умислу та його ознаки.

8. У чому полягають особливості умислу в злочинах із формальним складом?

9. Поняття та ознаки злочинної самовпевненості.

10. Яким чином слід відмежовувати самовпевненість від непрямого умислу?

11. Поняття та ознаки злочинної недбалості. У чому полягають об'єктивні та суб'єктивні критерії цього виду вини?

12. Яким чином визначається в теорії кримінального права «ви-падок» («казус»)? Його відмінність від злочинної недбалості.

13. Що таке змішана форма вини?

14. Які види помилок передбачено у кримінальному праві? У чому відмінність між юридичною і фактичною помилками?

^[1] Злочинам, відповідальність за які сконструйовано за ознаками «усіченого» скла-ду злочину, необережність не притаманна.